

11838

301
4-95

4-95

Լ. ԿՐԺԻՎԻՑԿԻՅ

Հրատարակութիւն Ն. Մասինեանի

Ի՞նչպէս են ծնունդ առնուի
ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ

Թարգմ. ուսուցչէնից

1906

Էլեկտրատպ սպարան «ՀԵՐՄԷՍ» ընկեր.,
Մադարեան փողոց (161).
ԹԻՖԼԻՍ

24.05.2013

11838 161-4P

301
4-95 Uy

25 SEP 2006

1 DEC 2009

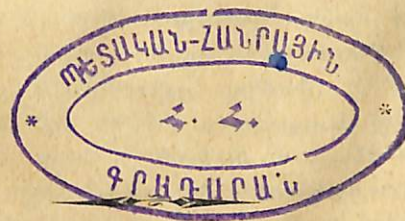
Հրատարակութիւն Ն. Մաշինեանի

219

ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ԾՆՈՒՆԴ ԱՌՆՈՒՄ

ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ

102

1906

Էլեկտրատպագրան «ՀԵՐՄԵՍ» ընկեր.,
Մադարեան փողոց (161).
ԹԻՖԼԻՍ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 14 апрѣля 1906 г.

ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ԾՆՈՒՆԻ ԱՌՆՈՒՄ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ

I

Ի՞նչ գործօնների ազդեցութեան տակ են երևան գալիս հա-
տարակութեան մէջ նոր գաղափարները և որպիսի պայմաններում
են նրանք մարմնանում հաստատութիւնների մէջ ու իրականանում:

Այս հարցին պատասխանելու համար մենք կանգ կ'առնենք
1832 թւին Անգլիայում տեղի ունեցած ընտրողական իրաւունքի
բեֆորմի վրայ. մի բեֆորմի, որ ոչնչացրեց «փտած վայրերի»
(«гнилые мѣстечки» — ամայացած կոմսութիւններ) արտօնութիւննե-
րը և վերջնական հարուած հասցրեց հողային արիստոկրատիայի
գերիշխանութեանը համայնքների պալատում:

Մանչեստերը, Բերմինգհամը և մեր դարի առաջին քառորդի՝
անգլիական միւս առևտրա-արդիւնաբերական կենդրոնները չկա-
յին սրանից երկու հարիւր տարի առաջ, եղածներն էլ մի-մի ան-
շշան գիւղեր էին: Մանչեստերը, օբինակ, 1750 թւին ընդամենը
19 բնակիչ ունէր: Այդ տեղերի զարգացումը կատարւում էր տա-
րերաբար. շնորհիւ զուտ անձնական նախաձեռնութեան, առանց
որ և է հասարակական նպատակի հետապնդելու, մէկը գործարան
է հիմնում կամ առևտուր է սկսում, միւսը տուն է շինում, միջ-
նորդութեամբ է պարապում և այլն: Աճող քաղաքը շարունակ նոր
ու նոր բնակիչներ է գրաւում, որոնք գալիս են գործ գտնելու և
շահելու, և ամեն մի եկւոր նպաստում է նրա յետագայ հարս-
տութեան ու մեծութեան աճելուն: Երկրում գոյանում են նոր,
հարուստ ու եռուն կենդրոններ: Այն ինչ հին մեծու փոքր քաղաք-
ները, որ մի ժամանակ ազդեցիկ ու հարուստ էին, աղքատանում
են ի՞նչ միևնույն գործօնի ազդեցութեան տակ, այն է՝ մասնաւոր
շահերի տարերային ճնշման տակ: Փոփոխութիւնը կատարւում է
փոքր առ փոքր ամբողջ երկրում. շինւում են նոր ճանապարհներ:
Բնակութիւնների ու բնակիչների, հարստութեան ու արդիւնա-

բերութեան տեղափոխութիւնը, այսինքն՝ այն ամենի տեղափոխութիւնը, որոնց մենք «արդիւնագործական ոյժեր» կանուանենք—բոլորովին այլ կերպարանք է ընդունում, և հասարակական կեանքի ծանրութեան կենդրոնը տեղափոխուում է ուրիշ տեղ: Այդ գարգացումը առաջ է գնում տարերաբար, մեքենայօրէն,—այն մտքով որ գործող սերունդները չեն մտածում այն հետեանքների մասին, որ պէտք է ունենայ իրանց գործունէութիւնը հասարակութեան համար. հետեանքների, որոնք անշուշտ երևան կը գան, շնորհիւ կացութեան նիւթական պայմանների ու որոշ բարձրութեան հասած արդիւնագործական ոյժերի նոր դասաւորութեան: Մարդկանց արարքը չի ղեկավարում որ և է հասարակական ձգտումով: Միմիայն մասնաւոր շահն ու մասնաւոր գիտակցութիւնը, որ ուղղուած են վաստակն աւելացնելու վրայ, միմիայն դրանք են կազմում նրանց գործողութիւնների միակ շարժիչը:

Այդպիսի գործօնների ազդեցութեան տակ ժամանակի ընթացքում Անգլիան բոլորովին կերպարանափոխուեց: Դեռ XVI և նոյնիսկ XVII դարերում երկիրը հաւասարաչափ էր բնակուած: Այն ժամանակ թէև կային քաղաքներ, սակայն նրանք, բացի Լոնդոնից, մանր էին: XVIII-րդ դարը բաժանում է Անգլիան արդիւնագործական ու գիւղական շրջանների և մեծ քաղաքների սկիզբն է դնում: Իբրև ծագած փոփոխութիւնների հետեանք՝ Անգլիայի հասարակական կեանքում առաջ է գալիս աններդաշնակութիւնը: Սօցիալական կացութեան իրային պայմանների մէջ տեղի ունեցած զուտ նիւթական փոփոխութիւնները նոր պահանջներ ու նոր ձգտումներ են առաջ բերում: Կանգ չառնենք այդ բոլորի վրայ, որովհետև այն ժամանակ մենք ստիպուած կըլինէինք մի շատ մեծ պատկեր տալու. բաւականանանք միայն ընտրողական իրաւունքի բեֆորմով: Անգլիայի քաղաքական կազմը յենում է ժողովրդական ներկայացուցչութեան սկզբունքի վրայ, սակայն Մանչեստրը և միւս մեծ, առևտրական և արդիւնաբերական քաղաքները իրենց ներկայացուցիչներին չէին ուղարկում պարլամենտ, իսկ ամենալաւ գէպքում ընտրողական իրաւունքից օգտուում էին շատ աննշան չափով՝ համեմատած իրանց նշանակութեան հետ: Այդ հանգամանքը բացատրում է շատ պարզ կերպով: Ընտրողական կանոնադրութիւնը ծագեց այն ժամանակ, երբ Անգլիայի արդիւնագործական ոյժերը բոլորովին ուրիշ կերպ էին դասաւորուած: 1677 թուից սկսած ոչ մի փոփոխութիւն չէր եղել քաղաքների ընտրողական իրաւունքի մէջ. միևնոյնը մենք տեսնում ենք և առանձին կոմսութիւնների ընտրողական իրաւունքի վերաբերմամբ: Այդ

կանոնադրութիւնը մի ժամանակ համապատասխան էր նիւթական պայմանների ժամանակակից կազմին:

Գոնէ մենք չենք նկատում, որ այն ժամանակ անհամապատասխանութիւն լինէր ազգաբնակչութեան ու հարստութեան և միւս կողմից բնակիչների քաղաքական իրաւունքների դասաւորութեան միջև: Բայց հասարակութիւնը իր գոյութեան որոշ մոմենտում արտայայտելով իր պահանջները, ընտրողական կանոնադրութեան մէջ անընդհատ զարգանում, առաջ էր գնում, մինչև որ նրա մի քանի խմբերի և օրէնքի տառի միջև տարաձայնութիւն առաջացաւ: Առևտրի և արդիւնաբերութեան հարուստ կենդրոնները յաճախ ներկայացուցիչներ չունեն պարլամենտում, այն ինչ «փտած վայրերը» օգտուում են այդ իրաւունքից. օրինակի համար, Օլդ Սադեմը, որ ընդամենը հինգ խրճիթից էր բաղկացած, երկու պատգամաւոր էր ուղարկում: Մի քաղաք կար, որ ջրի տակն էր անցել. սակայն մօտակաջ ափի տէրը նաւակում նստած շարունակում էր դեռ ևս ներկայացուցիչ ընտրել պարլամենտի համար:

Այդպիսի rotten boroughs-ների մեծ մասը գտնուում էր լորդերի ձեռքին, որոնք այդպիսով պարլամենտը դարձրել էին դասակարգային մի կոմիտէ: Մեծ քաղաքներում կենդրոնացած արդիւնագործական նոր ոյժերը գուրկ էին օրէնսդրական գործունէութեանը մասնակցելու իրաւունքից, որ շատ կորստաբեր ազդեցութիւն ունէր արդիւնաբերական կենդրոնների բարեկեցութեան վրայ.—հարկերի ծանրութիւնը ընկնում էր կապիտալիստների վրա. հացի մաքսերի գոյութեան շնորհիւ բանւորական աշխատավարձը թէև անուսով բարձր էր, բայց էապէս ցածր էր. մանչեստերեան ձեռնարկուների շահերը պատշաճաւոր խրախուսանքի չէին հանդիպում պետական մարմնի կողմից:

Գոյութիւն ունեցող ընտրողական իրաւունքի և արդիւնագործական նոր ոյժերի շահերի միջև առաջ է գալիս անտագոնիզմ, որը աւելի ու աւելի սաստկանում է, քանի զարգանում են նոր նիւթական պայմանները: Վերջապէս բանը հասնում է բացարձակ կռուի: Մեծ քաղաքների պահանջները խիստ որոշ բովանդակութիւն ունեն, որը պայմանաւորում է իրային յարաբերութիւնների բնութեամբ: Մանչեստերի և Բերմինգհամի բնակիչները ճիգ են թափում ընտրողական իրաւունքը վերափոխել «կեանքի ոգուն» համաձայն, այսինքն պահանջում են ոչնչացրել «փտած վայրերի» արտօնութիւնները և լայնացնել նոր առևտրա—արդիւնաբերական կենդրոնների իրաւունքները: Այդ իրողութիւնից ծագում է հա-

մապատասխան գաղափարը—ընդդէմական իրաւունքի բեֆօրմի գաղափարը:

Այդ գաղափարը ձևակերպում է հասարակութեան միայն մի որոշ խաւի կարիքները և արտայայտում է նոր արդիւնագործական ոյժերի պահանջները:

Քանի որ զարգացումը սահմանափակում էր միմիայն կեցութեան նիւթական պայմանների աննշան փոփոխութիւններով՝ նստեղի էր ունենում տարերաբար, առանց այն գիտակցութեան մասնակցութեան, որ հետամուտ է լինում հասարակական նպատակներին: Զուտ անձնական մասնաւոր ձգտումներն էին մարդկանց գործունէութիւնը որոշում: Այն մարդիկ, որոնք ժամանակի ընթացքում այդպիսի յեղաշրջումն առաջ բերին նիւթական պայմանների մէջ՝ մտքներով անգամ չէին անցկացնում, որ իրանց մասնաւոր ձգտումների շնորհիւ հասարակական կեանքում, այնպիսի յարաբերութիւններ առաջ կը գան, որոնք կը ստեղծեն ընտրողական իրաւունքի բեֆօրմի գաղափարը: Հասարակական պրոցեսսը կատարում էր մեքենաբար. անհատը զրան մասնակցում էր առանց հասարակական նպատակների հետամտելու: Սակայն մանր քանակական փոփոխութիւնները, որոշ աստիճանի հասնելով՝ առաջ են բերում նոր քաղաքական ձգտումներ: Տարերային գործունէութեանը փոխարինում է գիտակցական գործունէութիւնը՝ հասարակական տեսակէտից: Ինչ որ մէկի յայտնած՝ բեֆօրմի գաղափարը դառնում է յետագայ զարգացման ամենաուժեղ շարժիչը և ղեկավարում է գոյութիւն ունեցող հաստատութիւնների դէմ սկսուած կռիւը: Նա նպաստում է ներկայ հասարակական խմբակի գիտակցաբար վերաբերմունքին դէպի իր քաղաքական շահերը, որոնք արդէն գոյութիւն ունեն, բայց դեռ չեն գիտակցուած: Նա—գաղափարը—կազմակերպում է հասարակական զօրք, այսինքն «կուսակցութիւն», որը ներկայ հասարակական խմբակը դուրս է հանելու հնացած ընտրողական իրաւունքի դէմ: Առաջ է գալիս ագիտացիա, որը նպատակ է դնում տարածել գաղափարը և համախմբել շտհազրգոռածներին: Գաղափարը ամեն գործօնից օգտուում է.—նա դիմում է դասակարգային ետականութեանը, շահագործում է բարոյական բնազդները, օգնութեան է կանչում արդարութեան զգացմունքը և տրամաբանութիւնը:

Զարգացման ամբողջ պրոցեսսը մենք կարող ենք ներկայացնել հետևեալ կերպով:

1) Հասարակութեան մէջ, գոյութիւն ունեցող կազմի հովանուտակ, առաջ են գալիս տարերապէս ու մեքենաբար հասարակական կենցաղի նոր նիւթական պայմաններ: Մարդիկ մասնակցում

են զարգացման պրոցեսսին առանց մտածելու թէ ի՞նչ հետեանքներ կ'ունենան առաջացող փոփոխութիւնները:

2) Զարգացման որոշ աստիճանի վրայ հասարակութեան մէջ հանդէս եկած նոր մասնաւոր շահերը՝ բարօրութեան ձգտելիս՝ արդեւքի են հանդիպում գոյութիւն ունեցող իրաւական յարաբերութիւնների բեֆօրմի կողմից: Առաջանում է զգացմունքների սնդիտակցական անտագոնիզմ, որը յետագայ պրոցեսսում վերջի վերջոյ նոր գաղափար է առաջ բերում, որով վերջանում է հասարակութեան դիալեկտիկական զարգացման որոշ շրջանը: Այդ գաղափարը «երկրորդային», ուրիշից բղխող երևոյթն է, այսինքն նա երևան է գալիս արդէն այն ժամանակ, երբ առաջացած են լինում նոր իրային յարաբերութիւնները: Այդ տեսակէտից կեանքը իր տարերային զարգացմամբ ներկայացնում է առաջնային, ստեղծագործ գործօնը, այն ինչ գաղափարը արտայայտում է միմիայն կեանքի՝ արդէն գոյութիւն ունեցող ձգտումները: Գաղափարը չէ՝ հասարակական շարժում առաջ բերողը — նա միմիայն կազմակերպում է համապատասխան տարրերը, որոնք գոյութիւն ունին դեռ նրա երևան գալուց առաջ:

3) Գաղափարի երևան գալովը հասարակական զարգացման շարերային ընթացքը տեղի է տալիս գիտակցական գործունէութեանը: Հասարակութեան համապատասխան խմբակը սկսում է գիտակցել, թէ իսկապէս ի՞նչու են կայանում իր բարօրութեան համար անհրաժեշտ պայմանները: Զարգացման այդ շրջանում գաղափարը դառնում է պատմութեան ամենակարևոր գործօնը. — բնազդների և ատելութեան, շահերի ու պահանջների տարերային ձայներին նա տալիս է որոշակի և գիտակցական ձև:

Հիմա մենք անցնենք միջնադարեան եւրոպայի պատմութեան մի քանի կողմերի վերլուծութեանը:

Քաղաքներն սկսում են եւրոպայում առաջ գալ XVIII դարում, իրանց երևան գալովը ազդարարելով արդիւնագործական ոյժերի բոլորովին նոր կազմ: Նրանք նպաստում են արհեստային աշխատանքի անջատմանը երկրագործականից, առաջ են բերում մշակութեան եղանակների մասնագիտացումն ու կատարելագործութիւնը, վերջապէս աւելացնում են աշխատանքի արդիւնաւետութիւնը: Քաղաքների զարգացումը առաջ է ընթանում գանդաղ, բայց առանց կանգ առնելու: Պատմութիւնը, ինչպէս և ինքը

բնութիւնը թուիչներ չէ ճանաչում, մինչև որ նրա ընթացքը արգելքի չէ հանդիպում,—ասում է Մատուրերը Քաղաքային Տնօրէնարանի պատմութեան յառաջաբանում:—Բնութեան մէջ ամեն ինչ զարգանում է ինքնաբերաբար իր սաղմից: Քաղաքները առաջ էին գալիս նոյն այդ շարունակ, այսինքն ինքնուրոյն կերպով և տարեւրապէս»:

Այդ սաղմը հողագործական համայնքն էր, որը վելիկոռուսականից զանազանում է իր մի քանի առանձնայատկութիւններով, թէև ընդհանրապէս նոյն բանն էր: Դաշտերը անհատական գործածութեան տակ էին գտնուում, բայց հողագործի իրաւունքները սահմանափակ էին մշակելի հողի վերաբերմամբ: Նա չէր կարող իր հողը ծախել, առանց հարեանների համաձայնութեան կամ ինքնիշխան կերպով նրան մշակել, որովհետև համայնքը հնձից յետոյ քոլոր վարելահողերը դարձնում էր արօտատեղիներ անասունների համար և պահանջում էր, որ բոլորը միաժամանակ վարեն և միաժամանակ հնձեն հացը: (Մի քանի տեղ սովորութիւն կար հողը պարբերաբար բաժանել, կամ մի քանիսնների ունեցածը կրճատել և ուրիշներին տալ): Արօտատեղիները, մարգագետինները և անտառները համայնքի ձեռքին էին գտնուում: Մինչև անգամ բերքերը ծախելու իրաւունքը սահմանափակուած էր: Դեռ յետագայ շրջանում ևս, երբ արդէն լայն շուկայ առաջ եկաւ, համայնքի անդամներին թոյլ չէր տրուում առանց համայնականների համաձայնութեան արտահանել ածուխ, փայտ, խոտ, յարդ, ձուկ և այլն: Արդիւնաբերողը պէտք է գիւղում վաճառքի հանէր իր արտադրութիւնները, օրինակ՝ գութան, իւղ, թոկ, կծուձիւներ, և միայն այն ժամանակ կրճատարձակուէր նա գուրս տանել իր ապրանքները համայնքի սահմաններից, երբ տեղացի սպառող չլինէր: Բայց այդ զէպքում մի որ և է հարեան կարող էր գնողի ետևից հասնել և, վերադարձնելով նրա վճարած փողը՝ պահանջել, որ առարկան իրան տայ: Այդպիսի տնտեսական կազմը, որ ենթադրում է ընդհանուր իրաւունքը հողի և նոյնիսկ առանձին անդամի աշխատանքի վրայ՝ պէտք է ծնունդ տար մի այնպիսի կազմակերպութեան, որը որոշէր հողից, մարգագետիններից և անտառներից օգտուելու կարգը, նշանակէր անասուններին արօտ տանելու և հացը ժողովելու ժամանակը, գիւղական հովիւներ վարձէր և այլն: Գիւղական ժողովը վարում էր այդ գործերը, ընտրելով երբեմն իր միջից մշտական գիւղական լիազօրներ:

Հէնց այդպիսի սաղմից առաջ էին գալիս քաղաքները: Նախկին կռապաշտական մեծ քաղաքները դառնում էին եպիսկոպոսների մայրաքաղաք կամ վանքեր շինելու տեղեր և փոքր առ փոքր

փոխում էին քաղաքների: Քաղաքները առաջանում էին նոյնպէս զօրքի մշտական կայանների կամ դրանց իշխանական ազարակների մօտերը: Նմանապէս և այն գիւղերը, որ գտնուում էին բնական հաղորդակցութեան ճանապարհների վրայ՝ ժամանակով քաղաքային պարիսպ էին ստանում: Այդ զարգացումը առաջ է գնում, իսկ համայնական հիմնարկութիւնները դրա համար սկզբնակէտ են ծառայում: Համայնքն ստեղծեց գիւղական ժողով, որը վարում էր բնակիչների գործերը, կատարում էր ոստիկանական, վարչական և մասամբ դատաստանական պարտականութիւններ: Քանի կազմակերպւում է քաղաքը՝ քաղաքային կարիքները թուով աւելանում են և դրա համեմատութեամբ էլ չոյութիւն ունեցող մարմինների ֆունկցիաները աւելի բազմազան են դառնում ու բազմաթիւ: Այդ բոլորի տեսչութիւնը անհրաժեշտաբար մնում է այն կազմակերպութեանը, որին գտաւ քաղաքը իր ծագման ժամանակ, այսինքն ժառանգութիւն ստացաւ համայնքից: Եւ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել:

Սակայն մի ժամանակ համայնքի իրաւագօր քաղաքացի կարող էր լինել միայն նա՝ ով հէնց պապերի ժամանակից պատկանելիս է եղել համայնքին, այն ինչ եկեղոր համարուել է օտարական, այսինքն այնպիսի մարդ, որ չէ մտնում համայնքի կազմի մէջ:

Օտար տեղ ընկնելով այդպիսի եկեղոր, պահանջ էր զգում իրաւական հովանաւորութեան և դառնում էր այն երկրագործի ձեռնասուներ (Клиент), որի հողի վրայ նա ապաստան էր գտել: Այս բոլորը կատարւում էին այն ժամանակները, երբ հող առնելու ու ծախելու սովորութիւնը դեռ չկար, եկեղորները սակաւաթիւ էին և ազբառ, քաղաքային հաստատութիւնները հաշուի չէին առնել նրանց ընդունելութիւնը: Արդէն շատ ուշ, երբ եկեղորները ազգաբնակչութեան մէջ սկսում են աչքի ընկնող տոկոս կազմել՝ իրերի դրութիւնը փոխւում է և անձնական կախումը վերանում է: Բայց այդ ժամանակ ևս օտարականները քաղաքացիութիւն չէին ստանում: Այդ օրը գալիս է միայն այն ժամանակ, երբ եկեղորները կազմում են հարուստ դաս և ձեռք բերում իրանց սոցիալական շահի գիտակցութիւնը, այսինքն, երբ նրանք սակաւաթիւ և ազդեցութիւնից զուրկ խմբակից, որպիսին ներկայացնում էին սկզբում՝ դառնում են քաղաքում գերիշխող արդիւնագործական ոյժերի ներկայացուցիչներ:

Քանի բազմանում են դրսից եկող այդ տարրերը, սկզբնական երկրագործական համայնքի կողքին, որ ժամանակով դառնում է մուսիցիպալիտետ, առաջ են գալիս ուրիշ կազմակերպու-

թիւներ (ցեխերը), սկզբում ժամանակը բնաւորութեամբ: Ջարգացման այդ աստիճանի վրայ անտաքոնիզմ է առաջ գալիս հին երկրագործ տոհմերի, որ այժմ պատրիկներ են դարձած և որոնց պատկանում է քաղաքային գործերի վարչութիւնը—և միւս կողմից պլեբէյների միջև, այսինքն արհեստաւորների, որ իրանց սէրժըն առնում են եկւորներից: Տոհմերի քաղաքական արտօնութիւնները բոլորովին նորմալ երևոյթ էին կազմում, քանի որ քաղաքի գոյութեան աղբիւրը դեռ երկրագործութիւնն էր և երկրագործական տոհմային տարրը ազգաբնակչութեան մէջ թւով գերակշռում էր: Բայց երբ հարստութեան ու արդիւնաբերութեան կենդրոնը անցաւ ցեխերին՝ իրերի գրութիւնը բոլորովին փոխուեց: Այն՝ ինչ որ մի ժամանակ բնական էր համարւում՝ այժմ կերպարանափոխւում է և դառնում՝ ամենամեծ անարդարութիւնը: Նախկին երկրագործներից առաջացած քաղաքացիները ազատ էին քաղաքային տուրքերից ու պարտականութիւններից, պլեբէյների վրայ վերևից էին նայում, ծախսում էին քաղաքային փողերը, ծախում էին դատաստանական վճիռները: «Վերջ չկայ հարկերին—գանգատւում էին ցեխերը,—յայտնի չէ, թէ ուր է կորչում գանձարանի ոսկին, քանի որ քաղաքային պարտքերը փոխանակ պակասելու՝ դեռ աճում էլ են»:

Անտաքոնիզմն աւելանում է: Խուլ, ծածկուած ատելութիւնը սկսում է տարածուել պլեբէյների մէջ: Վերջապէս կոտորակուած վիրաւորանքները ծնունդ են տալիս դիտակցաբար արտայայտուած քաղաքական ձգտումներին: Դրանց բնաւորութիւնը մենք կարող ենք սկզբից նախատեսել: Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ պատրիկների և պլեբէյների մէջ ծագած կռիւները հոնոսեան քաղաքներում ամենօրեայ երևոյթ են կազմում: Մի որ և է տոհմ վիրաւորեց իր արարքով «խուժանի» միջից մէկին, դատարանը գործը անարդար վճռեց, անս դրան իբր պատասխան՝ վիրաւորուած ցեխերը պաշարում են քաղաքային խորհրդատները (բատուշա): Այն արհեստաւորը, որի նախնիքները գոհ էին նրանով, որ քաղաքում ապաստան էին գտել, պահանջում է քաղաքային կանոնադրութեան վերափոխութիւնը աւելի դեմոկրատական ոգով:

Իտալական քաղաքների պատմութիւնը իրանց Գուելֆներով ու Գիբելիններով, Մեդիչի և այլն զինաստիաներով, ինչպէս և գերմանական ու Ֆլանդրիական քաղաքների պատմութիւնը—ամեն տեղ ներկայացնում են նոյն կռիւը:

Ամեն տեղ գործել են միևնոյն հասարակական ոյժերը, թէպէտ ամեն քաղաքում ուրիշ հետևանք է ստացուել, նայած կոտորածների փոխադարձ յարաբերութեանը, մասնակցողների գի-

տակցութեանը և կռուի այլ պատմական պայմաններին: Մի քանի քաղաքներից պատրիկների տոհմերը գաղթեցին ուրիշ երկիր կամ բոլորովին ձուլուեցին պլեբէյների հետ: Ուրիշ քաղաքներում պատրիկների դասը իշխանութիւնն իր ձեռքին պահեց, մաս հանելով պլեբէյներին զանազան չափով և ի միջի այլոց ներմուծելով երկու խորհուրդ (պալատ). վերին՝ պատրիկներից կազմուած, և ներքին՝ ցեխերից կազմուած Երբեմն տոհմերը դառնում են առանձին, մի վերին աստիճանի ինքնօրինակ ցեխ՝ բաղկացած հարուստներից, տանտէրերից և այլն, որը միւս ցեխերի նման իր ներկայացուցիչներն ունի քաղաքային վարչական հաստատութիւնների մէջ: Այդ տարբեր հետևանքների վերլուծութիւնը շատ հետաքրքիր է: Հետազոտելով այդ հարցը՝ մենք համոզուում ենք, որ ամեն տեղ միևնոյն գաղափարները առաջանում են միևնոյն իրողութիւններից, այսինքն նիւթական պայմաններից, բայց ուր խնդրի այս կամ այն կերպ լուծուած է բազմաթիւ գործօնների ներգործութեան ամբողջութիւնից:

* * *

Արհեստի և առևտրի զարգացումը ազդեց ոչ միայն այն բանի վրայ, թէ ում պէտք է պատկանի քաղաքային գործերի տեսչութիւնը, այլ և կատարեալ յեղաշրջումն առաջ բերեց քաղաքային կեանքի ամբողջ սօցիալական մթնոլորտի մէջ, ապացուցանելով, որ իրաւական և այլ հաստատութիւնները միայն սօցիալական վերնաձեռք են, որը փոփոխւում է նիւթական գործօնների, այսինքն արդիւնագործական ոյժերի յեղաշրջուելուց:

Մենք արդէն ասացինք թէ ինչու մի կայանում համայնքի սովորութեան իրաւունքը (общинное право) առարկաներին տիրելու կամ ծախելու գործում: Ազատ առևտրի սկզբունքները, որոնք երևան են գալիս քաղաքային պարիսպների ներսը՝ բոլորովին օտար էին նրան. բայց քանի զարգանում է առևտուրն ու արդիւնաբերութիւնը, կամաց կամաց արմատական յեղաշրջում է տեղի ունենում հասարակական կարգի իրաւունքների և սովորութիւնների մէջ: Քաղաքը, որ մի ժամանակ գերմանական մարմին էր, որը միայն իրանից ծնուածներին էր անդամ ճանաչում՝ դառնում է ազատ մարմին և ամեն մէկը, ով իր ազգանունը գրում էր քաղաքային ինքնավարութեան հիմնարկութեան մէջ, դառնում էր քաղաքի անդամ: Մեր այժմեան իրաւական հիմնարկութիւնները և իրաւազիտական, նոյն իսկ մի բանի բարոյագիտական և գեղագիտական հայեացքները երևան են եկել միջնադարեան քաղաք-

ներում՝ այնտեղ առաջ եկող արդիւնագործական ոյժերի ազդեցութեան տակ: «Պէտք է մենք—իրաւացի կերպով ասում է Մաուրէրը—քաղաքների վրայ նայենք իբրեւ կեանքի ներկայ կազմի կառապետների վրայ»:

Մի ժամանակ ազատ առևտրի մասին խօսք անգամ չը կար: Ոչ գերմանական համայնքը, ոչ բարոնի զղեակը ծանօթ էին զրահեաւ եւ ընդհանրապէս չէին հասկանում, թէ ի՞նչ բան է անհատական ազատութիւնը: Ամենմէկը պէտք է կախումն ունենար մի ինչ որ հեռուոր մէկից, եթէ չէր ցանկանում բոլորովին զինել նրան իր դէմ: Քաղաքներում առաջացող աճուրդները մի ինքնօրինակ անօթ են (petohta) ներկայացնում, որի մէջ փոքր առ փոքր կազմւում են ազատ անհատական գործունէութեան հասկացողութիւնները: Ծախողն ու գնողը պէտք է լիակատար ազատութիւն վայելէ իրանց գործունէութեան մէջ, գոնէ ապրանքների վերաբերմամբ: Քաղաքների աճելու համեմատ հետզհետէ աւելի ու աւելի բազմաթիւ խմբակներ քաղաքային աշխատանքի և առևտրի ազդեցութեան տակ ձեռք են բերում տեղափոխութիւնների ու իրանց բոլոր անելիքների համար նոյն ազատութիւնը և տարածում են իրանց պահանջները կեանքի այլ խաւերի վրայ: Միաժամանակ երևան է գալիս մի այնպիսի ստացուածք, որ արդիւնք է անձնական գործունէութեան, և նրանք, որոնք սեփական խելքով են հարստութիւն գիլել, իրանց ստացուածքի հետ արդէն այնպէս չեն վարւում, ինչպէս համայնքում, որի մէջ հողը, միակ ստացուածքը, անցնում է սերունդներին: համաձայն նախնիքների սովորութեան և համայնական տիրապետութեան սկզբունքի: Վաճառական դասը աշխատում է ֆէօդալական իշխանութիւնից կտակներ կազմելու իրաւունք ձեռք բերել, որը ժամանակով դառնում է բոլոր քաղաքացիների սեփականութիւնը: Նոյն վաճառականները, որ գլխաւորապէս ազատ մարդիկ էին, ենթակայ են պետական դատարանների տեսչութեանը: Այդ արտօնութիւնը յետոյ տարածուեց ամբողջ քաղաքի վրայ աճուրդների և տոնավաճառների ժամանակ, մինչև որ, վերջապէս, պետական դատարանները դարձան քաղաքում մշտական հիմնարկութիւն: Սկզբում քաղաքը բաղկացած էր մի քանի՝ միմեանցից անկախ մարմիններից, որոնցից ամեն-մէկը իր սեփական տեսչութիւնն ունէր: Համայնքի ազատ անդամները գտնւում էին «գեմսկի» ու ժողովրդական իրաւասութեան ներքոյ, արհեստատէրները ենթակայ էին ֆէօդալական ամբողջի դատաւարութեանը, պաշտօնավարները և՛ ամբողջային և՛ պաշտօնավարական՝ իսկ բոլորը միասին համայնական դատաւարութեանը: Պետական դատարանները, որոնցով օգտւում էին մի-

միայն առևտրականները տոնավաճառների ժամանակ, կամաց կամաց փոխարինւում են այդ բոլոր տեսչութիւններին և սկիզբ դնում յետագայ փոփոխութիւնների: Ամբողջային ոստիկանութեան ոչընչացումը և քաղաքում կարգ պահպանելու անհրաժեշտութիւնը ստեղծում են նոր կարգադրութիւնների մի ժողովածու, որը, քանի առաջ է գնում, զարգանում, աւելի ու աւելի մեծանում է և տանում է դէպի պրոցերուրայի, դատաստանական կատարելագործումն: Օրգաւիանները անհետանում են և երևան են գալիս նոր հաստատութիւններ—մեր դատաստանական սովորութիւնների կառապետները:

Ազատութիւնը, որ սկիզբն է առնում աճուրդների ազդեցութեան տակ, շատ խոշընդոտների է հանդիպում—համայնքի սովորութեան իրաւունքը, ընդհանուր կախումը, կայքերի տոնմային սեփականութիւն լինելը—այս բոլորը դանդաղացնում են պրոգրեսսիւ զարգացման ընթացքը: Բայց քանի առևտուրը մեծանում է և «վաճառականութեան իրաւունքը» դառնում է բոլոր քաղաքացիների իրաւունք (որ նշանակում է, թէ բոլոր քաղաքացիք սկզբում են մասնակցել ազատ առևտուրին)—հին ժամանակների սովորութիւնները այնպատանում են: Հանդէս է գալիս լիակատար ազատութիւն՝ հողը ծախելու և աւելի ևս, ուրեմն, սեփական աշխատանքի արգասիքները ծախելու համար: Ծնունդ է առնում անհատական ազատութիւնը, որ բոլորովին տարբերում է ֆէօդալական և տոնմային արիստոկրատիայի արտօնութիւնից, աղջիկները ծնողներից յետոյ ստանում են ժառանգութեան մի մասը. ամուսինների մէջ առաջ է գալիս գոյքի ընդհանուր սեփականութիւն փոխանակ նախնական անշատման: Նոր հասկացողութիւնների և սովորութիւնների այդ միջոցով կազմւում է դանդաղ կերպով: Քաղաքները, այդ նոր հաստատութիւններն ստեղծելիս, առաջնորդւում են էմպիրիքական փորձով և հետևում են առօրեայ գործնական կեանքի ցուցմունքներին: Նրանք ձեռնկերպում են իրանց այդ իրաւական պահանջները և զրանց հաստատութիւնը ստանում են միապետներից և իշխաններից:

Այդ հրովարտականները XII և XIII դարերում արդէն քաղաքային կեանքի նեցուկն են դառնում՝ համայնական կանոնադրութիւնների դէմ կռուելու: Դրանք ընդունում են ազատ վաճառումը, կտակներ կազմելու իրաւունքը և ամուսնական միութիւնների ազատութիւնը: Զարգացումը մշտական ընդհարումն է առաջ բերում հին սովորութեան և «ժամանակի ոգու» միջև:

Մարդիկ սովորում են զանազանել—սկզբում բուական անշընորհք ու կոպիտ կերպով, սակայն հետզհետէ աւելի մեծ հմտու-

Թեամբ—շարժական և անշարժ գույքի հասկացողութիւնները, սեփական աշխատանքը և ժառանգութիւնը. երեւան է գալիս խնամակալութիւնը անհատականների համար և կանանց ժառանգութիւն ստանալու իրաւունքը: Կատարելագործւում է անհատի ու նոր ձեւի ընտանեկան, իրային և ժառանգական իրաւունքը: Հոգովէական օրինագրքերի գիւտը (ու նրա ուսումնասիրութիւնը) չափազանց նպաստում է նոր հասկացողութիւնների ու նոր ձգտումների վերջնական յաղթանակին: Հէնց այդ հանգամանքն է, որ հասկանալի է դարձնում, թէ ինչո՞ւ հոգովէական իրաւունքը այնպէս արագ տարածուեց. — նա արդէն կշռադատել ու արտայայտել էր այն պահանջները, որ ծնունդ էին առնում եւրոպայի հասարակական կեանքում, տարերային փորձառութեան ազդեցութեան տակ: Հոգովի օրինագրքը (կողերսը) իր դարաւոր իմաստութեան հեղինակութեամբ ոչնչացնում էր այն բոլոր արգելքները, որ կարող էր դնել հին համայնական և նատուրալ ընթերցման քաղաքում՝ ազատ առևտրի ազդեցութեան տակ ծնունդ առած իրաւական հասկացողութիւնների դէմ:

Եւ միայն նոր իրաւաբանական հայեացքները չեն, որ ծնունդ են առնում քաղաքներում: Այնտեղ երեւան են գալիս նաեւ նոր բարոյագիտական հասկացողութիւններ:

Սուստուրը այնպիսի սովորութիւններ է ստեղծում, որոնք չեն կարող տեղ ունենալ համայնական ոգու և վայրենիներին յատուկ համերաշխութեան միջնորոշում: Վայրենիների հասարակական կազմը դատապարտում էր վախառութիւնը: Այն ինչ քաղաքային կեանքում տոկոսով փող տալու շնորհքը մշտական, ընդհանուր և կատարելալ «բարոյական» սովորութիւն է դառնում. այնպէս որ յետագայ մեղչանական փրկիստփաները գտնում են, որ այդ երկոյթը բացարձակ (աբսօլյուտ) արդարութեան հետ կատարելապէս համաձայն է: Ընդհակառակը, թալանը, վայրենութեան շրջանում հարստութեան ու փառքի հասնելու այդ միակ աղբիւրը, առաջին անգամ դատապարտութեան է հանդիպում: Քաղաքացիները զբաւ հակադրում են այն գոյքը, որ ձեռք է բերւում սեփական աշխատանքով ու խնայողութեամբ: Այդպիսով, քաղաքային պարիսպների ներսը, որպէս իրային յարաբերութիւնների արտացոլում՝ փոքր առ փոքր կազմուեց մեղչանական էթիկայի ամբողջ կողերսը՝—անհատական ուսելիտարիզմը, տնտեսական ինքնօգնութեան ու խնայողութեան, նմանապէս և փոխադարձ մրցման պատգամները:

Զուարճութիւններն ու էսթետիքական զգացմունքներն անգամ բացառութիւն չեն կազմում: Տեղը չէ այստեղ մանրամասն

խօսելու այդ խնդրի մասին: Կրնկատենք միայն, որ քաղաքացիները սկսում են զգուանք տածել դէպի ասպետների զինուորական սխրագործութիւնները, տուրնիրները, ձիարշաւները: Ընդհակառակը գրքի ու մտքի մարդիկը, ուսումնականները իրաւաբանները, որոնք լեզուն ուրիշ ապրանքների նման ծախում էին շուկայում՝ սկսում են ընդհանուր յարգանք վայելել համաքաղաքացիների կողմից: Մտքի և վարուելու ձևերի ձկունութիւնը հոգեկան ամենաբարձր յատկութիւններ են համարւում: Որ վերածնութեան շրջանը սկսուեց իտալական քաղաքներում՝ այդ հանգամանքը պատահականութիւն չէ, այլ ուղղակի պատմական անհրաժեշտութիւն:

Մեր այս վերլուծութեան մէջ մենք ցոյց տւինք, թէ ինչպէս քաղաքների՝ այսինքն արդիւնագործական ոյժերի որոշ համախմբութեան՝ զարգացումը ազդեց իրաւունքի, բարոյագիտութեան և էսթետիքային (գեղագիտութեան) վրայ, թէ ինչպէս նիւթական պայմանների որոշ դասաւորութեան ազդեցութեան տակ նոր անտագոնիզմներ և քաղաքական ձգտումներ են առաջ գալիս: Մենք կարող էինք իրողութիւններն աւելի մանրամասն առաջ բերել, բայց այդ մանրամասնութիւնները նոր գծեր չէին աւելացնիլ մեր տուած պատկերներին: Այնուամենայնիւ, մեր եզրակացութիւնները լրացնելու համար մենք ցոյց կը տանք, թէ ինչ փոփոխութիւններ առաջացրին ամբողջ ֆէօդալական աշխարհում քաղաքների երևան գալը և զարգացումը:

III

Վերցնելով քաղաքը որպէս մի անկախ ամբողջութիւն, մենք մի կողմն էինք թողնում նրա առնչութիւնը դէպի ֆէօդալիզմը: Մենք զբաղւում էինք այն հասարակական պրօցեսներով, որոնք կատարւում էին քաղաքային պարիսպների ներսը, այն անտագոնիզմներով, որ ծագում էին այնտեղ, այն գաղափարներով, որ ծնունդ էին առնում առևտուրի ազդեցութեան տակ:

Բայց քաղաքները միայն սկզբնական կէտերն էին այն մեծ ցանցի, որ կամաց-կամաց ծածկում էր ամբողջ երկիրը: Արևմտեան հոովմէական կայսրութեան անկումից յետոյ կուլտուրայի հետքերն անհետացան նոյն իսկ այն տեղերում, որոնք քաղաքակրթութեան բաւական բարձր մակերկայթի վրայ էին գտնւում: Սկսուեց մի նոր շրջան.—բաժանման ու մարդկային ձգտումների այլասեւման (растасовка), տեղական ինքնավարութեան, մշտական

խոռվութիւնների ու ներքին երկպառակութիւնների, կամայականութեան ու տոհմային վրէժխնդրութեան շրջանը: Ազգաբնակչութիւնը ցրուած էր անթիւ ձորերի ու անտառների խորքերում, նատուրալ անտեսութիւնը թաղաւորում էր: Միայն իշխանների ու իշխանաւորների ամրոցներում էին պատահում հետու տեղերից բերուած մթերքներ:

Այդպիսի հանգամանքներում երևան են գալիս առևտրական յարաբերութեան առաջին սաղմերը:

Սկզբում, երբ դեռ նոր էին ծագում քաղաքները ու դեռ հաղորդակցութեան ճանապարհներ չկային, երբ դեռ գոյութիւն չուներին տոնավաճառները, որ հեռաւոր երկրներից վաճառականներ գրաւեն,— քաղաքացիները այնքան էլ չէին մտածում, որ բաւականաչափ ուժեղ կենդրոնական իշխանութիւն չկայ երկրում կարգ պահպանելու համար: Բայց ժամանակի ընթացքում իրերի դրութիւնը փոխւում է: Պետական կենդրոնացման անբաւարարութիւնը սկսում է ետ պահել արդիւնագործական ոյժերի պրոգրեսիւ ընթացքը, որոնք արդէն բուն էին դրել քաղաքում և կախուած էին, ի մէջի այլոց, հայրենի քաղաքից, բուրգից դուրս առևտուր անելու հնարաւորութիւնից: Ճանապարհներին ոչ միայն աւազակները, այլ և նոյնիսկ իշխանները աւազակութեամբ են պարսպում, որովհետեւ երկրում այնպիսի իշխանութիւն չկար, որ դիմադրէր նրանց: Ասպետ դասակարգը իր արտօնութիւնն էր համարում այդ զբաղմունքը: Կռիւներն ու խռովութիւնները ամենօրեայ երեւոյթ են դառնում.— իսկ երբ կռիւ, պատերազմ չէր լինում՝ զօրքերը բաժանւում էին առանձին աւազակային խմբերի և կողոպտում էին թէ՛ օտարներին և թէ՛ իւրայիններին:

Այսպէս թէ այնպէս, քաղաքների ու ֆէօդալիզմի մէջ ընդհարումը անխուսափելի էր:

Սկզբում երկու կողմերն էլ բաժան-բաժան, ցրուած ոյժերով են կուտւում, և այլ կերպ չէր կարող լինել, քանի սր հարեան տեղերի մէջ փոխադարձ կապ չկար: Ամեն մի քաղաք աշխատում է մեղմացնել ֆէօդալական կազմի բացասական կողմերը. սկզբում նրանք գործում են մեծ մասամբ առանձին-առանձին, սակայն յետագայում միանում են միւս բուրգերի հետ և դաշնակցութիւններ կազմում: Բայց այս բոլորը արդէն յետագայ դարաշրջանին է վերաբերում: Իսկ առաջ քաղաքները հովանաւորող ձեռքերի կարիք էին զգում: Միապետները նրանց «անդորրաթղթեր» են տալիս, այսինքն իրանց անձնական խնամակալութեան տակ են առնում՝ որոշ ժամանակամիջոցով տոնավաճառ գնացող առևտրականներին: Արդէն Կարոյոս Մեծը այդպիսի Marktfrieden է շնորհում

Ստրազբուրգի վաճառականներին, տալով նրանց ամբողջ պետութեան մէջ ազատ առևտրի և սեփական զօրք պահելու իրաւունք: Այդ օրինակին հետևում են իշխաններն ու եպիսկոպոսները.— նրանք «խաղաղականներ» են տալիս սկզբում միայն առանձին վաճառականական տոհմերին, յետոյ այդ խնամակալութիւնը տարածւում է ամբողջ վաճառականութեան և ապա, վերջապէս, և քաղաքի բոլոր բնակիչների վրայ: Բայց արտօնութիւնները փոքր նշանակութիւն ունին այնտեղ, որտեղ պետական իշխանութիւնը այնպիսի միջոցներ չունի իր ձեռքին. որ, կարողանայ հնազանդութիւն ներշնչել իր հրովարտականերով: Եկեղեցին աւելի ազդեցիկ է հանդիսանում այդ տեսակէտից: Քաղաքները գնում են «Ա. Պետութի խաղաղականը», սինօդները պաշտպանում են վաճառականներին տարուայ որոշ օրերին և այլն: Լինում են այնպիսի ասպետներ, նոյնիսկ իշխաններ, որոնք զօրք են պահում և վարձով ուղեկցում են վաճառականների կարաւաններին:

Այդ բոլոր հաստատութիւնները, որ ծնունդ են առնում քաղաքների զարգացման հետ միասին, ապացոյց են, որ ապահովութիւնը և կարգապահութիւնը անհրաժեշտ են նրանց բարօրութեան համար: Մինչևեւ ֆէօդալիզմի ներկայացուցիչները չեն կարողանում թողնել խռովութիւններն ու երկպառակութիւնները: «Սաղաղականների» հովանու տակ բուրգերը ոյժի և հարստութեան կենդրոն են դառնում: Նրանք զօրքեր են վարձում և մինչև անգամ սկսում են պատերազմել հարեան բարոնների հետ:

Փոքր առ փոքր, արդիւնագործական ոյժերի աճման հետ միասին, որոնք կենդրոնացած են քաղաքներում, ծնունդ են առնում այնտեղ նոր խորհուրդներ և նոր ձգտումներ: Տարեբային զարգացման ազդեցութեան տակ, քաղաքները սկսում են երազել ամբողջային զօրքերի ոչնչացման և թաղաւորների հեղինակութիւնը բարձրացնելու մասին, մտածում են ուժեղ կենդրոնական իշխանութիւն ստեղծելու մասին, որը երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ կատարէր ուստիականական և դատաստանական ֆունկցիաները: Բուրգերն ու քաղաքները ոչ միայն փափագում են այդպիսի կարգեր ունենալու, այլ և նիւթական պայմաններ են ստեղծում, զըրանց՝ կեանքում մարմնացնելու համար: Նրանց համակրութիւնը հաստալիութեան այն տարրերի կողմն է, որոնք ձգտում են սանձահարել բարոններին, յետևելով հէնց ֆէօդալական կազմի իրաւական համակացողութիւնների վրայ,— ուրիշ խօսքով այդ համակրութիւնը կայսրների, թագաւորների կողմն էր: Սակայն ֆէօդալիզմի արդիւնը: Բայց այդ սկզբունքը, որը բղխում էր կազմի անհատականութիւնից:

1001
66681

7/XI 1922
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

կաշու մէջ այդ ձևին, չնայած որ կեանքը շարունակ առաջ է գընում և, ի միջի այլոց, ազգային շուկայ է ստեղծում: Միևնոյն ժամանակ քանի աճում է ազգաբնակչութիւնը՝ վարպետի կոչումը ըսկըսում է արտօնութիւն դառնալ, մի քանի քաղաքներում նոյնիսկ դառնում է ժառանգական, ու ցեխերը ձգտում են ցոյց տալիս սահմանափակելու ինքնուրոյն արհեստաւորների թիւը: Բայց, ամենակարևորն այն է, որ ցեխային մարմինը բոլորովին անընդունակ է հանդիսանում արդիւնագործութիւնը աւելի լայն հիմունքների վրայ դնելու, այնպիսի հիմունքների՝ որ համապատասխան լինէին ազգային շուկայի պահանջներին: Քանի որ շուկան սահմանափակում էր բուրգի մի քանի հազար բնակիչներով, արդիւնագործութեան չափերը պէտք է աննշան լինէին: Երբ սկսում է ազգային առևտուրը՝ հնարաւորութիւն է առաջ գալիս աւելի մեծ թւով բանւորներ կենդրոնացնել մէկ տեղ, աշխատանքի բաժանումն ներմուծել, և այլն: Բայց համբարական կանոնադրութիւնը, որը մեծ խնամքով բաժանում էր մի արհեստ միւսից, ու սահմանափակում արհեստաւորի օգնականների թիւը և արտադրած ապրանքների քանակութիւնը՝ այն տեղն է հասցնում գործը, որ, օրինակ, Անգլիայում մանուֆակտուրաները ծաղկում են ոչ թէ պատմական քաղաքներում, այլ գիւղերում, համբարական արդիւնաբերութեան կենդրոնները փոսած վայրեր են (ГНЬЛЫЯ МЪСТЕЧКИ) դառնում, իսկ աննշան բնակավայրերը՝ Մանչեստերներ և Բելքմինգհամներ:

Յեխերը, որ XII—XV դարերում յառաջադիմական կազմակերպութիւններ էին, այնուհետև դառնում են յառաջադիմութեան կապանքը (тормазы) և խայտառակ շահագործութեան միջոց: Դրանց յատուկ կանոնադրութիւնը արգելում է աշխատանքի բաժանումն ներմուծել և բացի դրանից մենաշնորհական գներ է դնում ապրանքների վրայ և այդ այն միջոցին, երբ հասարակութեան համար արդէն հնարաւորութեան կար աւելի է ժան գնով ապրանքներ ստանալու. վերջապէս, թոյլ չէ տալիս միջոցներ չունեցող սակայն եռանդուն մարդկանց, կարիւրա, ասպարէզ ստեղծելու իրանց համար: Որքան առևտուրը հետզհետէ աւելի լայն շուկաներ է կազմում և դրա հետ միասին խրախուսում է աշխատանքի բաժանման մեծ չափերը, — այնքան ցեխերը, քանի գնում հնացած կազմակերպութիւն են դառնում:

Նոր արդիւնագործական ոյժերի պաշտպանները պահանջում են ոչնչացնել ցեխային սահմանափակումները: Էժան ապրանքներ գնելու հնարաւորութիւնից ռզկորուած նրանք ճիգ են թափում իրականացնել ազատ մրցութեան գաղափարը: Բանւորները, որոնք տեղ չունեն համբարութեան մէջ՝ տքտնջում են այդ կազմա-

կերպութեան փակ լինելու դէմ: Հասարակութեան մէջ հնչում է՝ «laissez faire, laissez passer!» կոչը: Ներկայում ամենասոսկալի ֆիլիսոփան անգամ պարտք է համարում քննադատական վերաբերմունք ցոյց տալ դէպի գործը և մի քանի կծու խօսքեր ուղղել այդ պահանջի հասցէին, որի երևան գալը պատմութեան մէջ հետևանք էր արդիւնագործական նոր ոյժերի, որոնք չափազանց զօրեղ էին, որպէսզի կարողանային պարփակել ցեխային անձուկ կազմակերպութեան մէջ: Այդ գաղափարը ժամանակով մարդու ազատութեան կարգապետն էր, ազատութիւն՝ սահմանափակ նիւթական պայմաններից և մտաւոր նեղ հորիզոններից, որոնք ծրարունդ էին առել փոքրիկ միջնադարեան բուրգում և համապատասխանում էին այն ժամանակուայ կեանքին:

*
* *

Հասարակական ապահովագրութիւնը և ազգաբնակչութեան խտացումը, նաւորալ տնտեսութեան անկումն ու փոխանակութեան ծաւալումը նպաստեցին նոյն դժգոհութեան երևան գալուն գիւղացիների մէջ ևս: Մենք կանգ չենք առնիլ ճորտատիրութեան ծագման (генезисъ) վրայ. նկատենք միայն, որ նա երբեմն ստրկութեան արդիւնք է, երբեմն հետևանք է յօժարակամ պայմանագրի, որը, սակայն, ժամանակով բոլորովին այլ բնաւորութիւն ստացաւ: Բայց ինչ սկզբնաւորութիւն էլ նա ունենայ՝ պատմութեան որոշ շրջանում նա մի կատարելապէս լացիօնալ հաստատութիւն էր, շրջանում նա մի կատարելապէս լացիօնալ հաստատութիւն (ճորտատիրութեան) այսինքն՝ հէնց իրանք, այդ հաստատութեան (ճորտատիրութեան) հետ կապուած մարդիկը, մի բարոյական, օրինական, անհրաժեշտ և օգտակար բան էին համարում նրան: Կարողինգների ժամանակ ազատ գիւղացիները ահագին բազմութեամբ կաթողիկ եկեղեցու ձեռքն են յանձնում, որը, այդպիսով, իր անուան հեղինակութեամբ պաշտպանում է նրանց երկպառակութիւնների հետևանքներից: Գիւղացին իր հպատակութիւնը համարում էր որպէս փոխադարձ ծառայութիւն. — քէօգալը պաշտպանում էր նրան կողոպուտներից և վայրենի գողանքներից, ոստիկանական ֆունկցիաներ էր կատարում, իսկ հողագործը դրա փոխարէն տուրը էր վճարում, տատարում, իր աշխատանքի արդիւնքներից և մշակում էր տիրոջ վարելահողը: Ճորտատիրական կազմի բազմաթիւ պարտականութիւններից ամեն մէկը շատ խելամուտ ու հասկանալի բան էր ամեն գիւղացու համար: Նա ըստ մեծի մասին մի որ և է իրային յարաբերութեան արտայայտութիւն էր, որը առաջանում էր հասկացողութիւնների, պահանջների ու սովորութիւնների ընդհանուր ազ-

Ազնուականութեան արտօնութիւնները այնուհետեւ գիւղացու

*
* *

Նատուրալ տնտեսութեան շրջանում ամեն գիւղ, ամեն մի անկիւն տեղական պահանջներին բաւարարութիւն տալիս էր սեփական արտադրութիւններով:—Երկրի առանձին մասերը տնտեսապէս բոլորովին անկախ են մէկէ մէկուց, դրա համեմատ էլ ամեն դատու կառավարում է իր սովորութեան իրաւունքով, ուրիշների դէմ իրան ապահովում է մաքսերով ու տուրքերով, կշիռ ուրիշ չափեր է գործ ածում և այլն: Քանի դեռ առևտուրը թոյլ ու աննշան էր՝ այդպիսի զանազանակերպութիւնը նշանակութիւն չունէր քնակիչների համար, մանաւանդ այն խմբակների համար, որոնք նատուրալ տնտեսութեան սկզբունքները պաշտպանում էին: Բայց

այդ պատմական ժառանգութիւնը իր յետագայ զարգացման ընթացքում սկսում է բոլորովին ուրիշ աղբյուրութիւն ունենալ—յետ պահել նրա պրոգրեսսիւ ընթացքը։ Ապրանքների առևտրական շրջանառութիւնների քանակը աւելանում է, հասարակութեան՝ հետըզհետէ աւելի բազմացող խմբերի բարեկեցութիւնը քանի գնում սկսում է աւելի ու աւելի սերտ կախումն ունենալ արտահանութեան յարմարութիւններից։ Սակայն հասարակական պայմանների զանազանակերպութիւնը ետ է պահում անհատական հաշիւների ու ձգտուների զարգացումը։ Մասնաւոր շահերը այդպիսի խոչընդոտի հանդիպելով՝ մինչև այնտեղ են տանում, որ ձևակերպում են նոր գաղափար—երկրի վարչական և իրաւական միութեան գաղափարը։ Եւ այդ գաղափարը, որպէս շահերի տարերային ճնշման արտայայտութիւն, այն խմբակների մէջ է երևան գալիս, որոնց բարեկեցութեանը ամենից շատ խանգարում է ֆրանսիական գաւառների ինքնուրոյնութիւնը։ Այդպիսի խմբակ ներկայանում է վաճառականական դասը։ Նա ամենից շատ է գործ ունենում երկրի զանազան մասերի բնակիչների հետ։ Դրա շնորհիւ նա քիչ-քիչ ազատւում է տեղական նախապաշարութիւններից, և միևնրից աւելի հեշտ է կարգադրւում ըմբռնել մի անբաժան ազգութեան գաղափարը, որի սահմաններում բոլոր սովորութիւնները, հաստատութիւնները և, մանաւանդ, չափերն ու քաշերը միատեսակ լինէին։

* *

Մենք կանգ առանք պատմութեան միայն մի քանի կողմերի վրայ, որոնք վերլուծութեան համար աւելի յարմար էին։ Սակայն ամեն տեղ, հասարակական կեանքի բոլոր խաւերում, կեանքի նիւթական պայմանների մէջ առաջացած փոփոխութիւնների աղբյուրութեան տակ—առաջացած տարերաբար ու մեքենայօրէն, մասնաւոր նպատակների վրայ դարձած գիտակցութեան շնորհիւ,—երևան են գալիս նոր պահանջներ։ Դոյութիւն ունեցող իրաւական ու քաղաքական կազմը չափազանց նեղ է նրանց համար—այն մըտքով՝ որ բոլոր հաստատութիւնները՝—ցեխերն ու մենաշնորհները, ազնուական տէրերի գատավարական իրաւասութիւնը (юрисдикція) և գաւառների ինքնավարութիւնը, կենդրոնական իշխանութեան կամայականութիւնը և տոհմական արիտոկրատիայի արտօնութիւնը—արգելք են հանդիսանում այն խմբակների նիւթական ու մտաւոր բարեկեցութեանը, որոնք այժմ նոր ձգտումների պաշտպան են հանդիսանում։ Մի ժամանակ այդ հաստատութիւնները

մարմնացան կեանքում, լինելով իրանց ժամանակակիցների նիւթական պահանջների և ձգտումների հետեւանքը, սակայն տասնեութեորդ դարում նրանք յետագայ յառաջադիմական ընթացքի կապանքը դարձան։ Առաջ եկած պահանջները իրանց զարգացման որոշ աստիճանի վրայ ծնունդ են տալիս նոր գաղափարների, որոնք աւելի ու աւելի մեծ չափով են տարածւում՝ քանի աճում են համապատասխան նիւթական պայմանները։

Այդ պայմանները աճում են, և նոյնիսկ չեն կարող չաճել, որովհետև հասարակութեան ձոցում գոյութիւն ունի այն գործօնը, որը առևտրին ստիպում է աւելի ու աւելի ընդարձակուել, հնաշաժ որ նրա ծնունդն է ինքը։ Այդ գործօնը աշխատանքի բաժանումն է։—Արհեստաւորի բազմազան աշխատանքը բաժանուեց մի շարք միմեանց լրացնող միօրինակ պարապմունքների, որի շնորհիւ աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը աւելացաւ, ապրանքը էժանացաւ։ Հասաւ մեքենաներ հնարելու ժամանակը։

Պատմական պայմանները արդիւնագործութեան այդ նոր եղանակներին մինչև անգամ առանձին տեղեր են յատկացնում, պատմական քաղաքներից դուրս, որոնց մէջ ստիպում է մնալ ցեխային կանոնադրութիւնը։ Ուրիշ մարդիկ, որոնք արհեստի տրադեցիաներից ազատ էին, առաջ տարան այդ գործը,—ինչ կերպով և ինչու՝ կարիք չկայ կանգ առնելու այդ խնդրի վրայ։ Մանուֆակտուրայից դուրս եկած ապրանքը իր համեմատաբար էժան գնի շնորհիւ՝ ներս է թափանցում ամեն տեղ, յաղթում է արհեստաւորների մրցութեանը, արագացնում է առևտրական շրջանառութիւնների զարկերակը և, լայնացնելով շուկան՝ խրախուսում է նոր արդիւնագործական ոյժերի ու դրանց հետ միասին՝ հասարակական կենցաղի նոր նիւթական պայմանների յետագայ զարգացումը։ Մանուֆակտուրան և նրանցից առաջացած գործարանը—դրանք այն անդադրում յեղաշրջման լծակներն են, որոնք ժամանակով կըմիացնեն հեռաւոր մայր-ցամաքները հեռադրական ցանցերով, կը կատարելագործեն արտահանութեան միջոցները, կըստեղծեն արդիւնաբերութեան կենդրոնացումն ազգային և նոյնիսկ միջազգային շուկայում, գիտութիւնը կըդարձնեն կեանքի գիտակցական ղեկավարը։ Արդիւնագործական (և փոխանակութեան) նոր մեթօդները ծնունդ տուին մի նոր դասի (сословіе), որ գոյութիւն չունէր մինչև այդ և տարբերւում էր միջնադարեան բուրգերի մեշտաններից,—դա բուրժուազիան էր։ Դրան պատկանում է թէ՛ արդիւնաբերողը, որ ցեխային կանոններից զանգատուոր է, թէ՛ վաճառականը, որ ծախում է նոր արդիւնագործական եղանակների արգասիքները, թէ՛ կալուածատէրը, որ ցանկանում է իր կարիքներին էժան

բաւարարութիւն տալ և թէ ազատ պարագմունքների ներկայացուցիչը, որ միացած է նրանց հետ ծագման կապերով ու զրկուած է քաղաքական իրաւունքներից: Այդ դասակարգը (сословіе) միացնում է իր ձեռքում երկրի հարստութիւնն ու գիտութիւնը: Գիտակցելով իր ոյժն ու նշանակութիւնը, խրախուսուելով ամենօրեայ շահերով, զգայուն՝ կեանքի նոր պահանջների համար (նիւթական բարեկեցութեան և բարոյական ու մտաւոր բաւարարութիւն ստանալու համար)—նա ասպարէզ է գալիս նոր գաղափարներով: Այդ գաղափարներն ու ձգտումները մարմնանալու էին ժամանակով մարդու իրաւունքների յայտարարութեան մէջ, աւելի ճիշտ՝ ոչ թէ ինչ որ վերացական մարդու, այլ մի որոշ պատմական շրջանի մարդու:

Բուրժուազիայի ձգտումների մէջ ձևակերպուած են միւս բոլոր դասակարգերի (сословіе) շահերը, բացի ցեխերից և արիստոկրատիայից: Գաղափարը երևան գալով այդպիսի բնախտական եղանակով և միմիայն արտայայտելով այն, ինչ որ արդէն հասունացել էր կեանքում մարմնանալու համար, տարածւում է երկրի մի ծայրից միւսը, զարգացնում է հասարակութեան համապատասխան խմբակների դասակարգային գիտակցութիւնը, կազմակերպում է անագին սոցիալական զօրք—երրորդ դասակարգը (сословіе): Ճիշտ է, նրա ծոցում կան անտագոնիզմներ, բայց նրանք լուծւում են, աչքի առաջ ռենհանով ընդհանուր թշնամուն, և միայն երևան գալու են յաղթութիւնից յետոյ: Գիւղացիները, որոնց ձգտումները բաւարարութիւն էին ստացել, ամենքից առաջ են դադարում հասունացած խնդրի լուծման մէջ եռանդուն կերպով մասնակցելուց: Սկսւում է պատմական դրամայի երկրորդ գործողութիւնը: սանկիւլոտների կռիւն բուրժուազիայի դէմ,—գործողութիւն՝ որ լի է ուժգին կրքերով և ինքնօրինակ բնաւորութիւններով: Սակայն այդ տեղ էլ, արմատում, գործում են սոցիալական անտագոնիզմները, և կրքերն ու նոյնիսկ անհատական մանր հաշիւները գործ են ածւում իրրեւ գէնք:

V

Եւրոպայի զարգացման գործոնները վերլուծութեան ենթարկելիս՝ մենք իբրեւ ելակէտ վերցրել էինք այն հասարակական կազմը, որ հռովմէական կայսրութեան աւերակների վրայ կառուցեց բարբարոսների տոհմական կազմակերպութիւնը: Գերմանացիների քրիստոնէութիւն ընդունելը մի առանձին ընդհանուր մթնոլորտ

ստեղծեց, որի նշանակութեան մասին լուել անկարելի է: Այդ մթնոլորտի ամբողջ նշանակութիւնը երևան է գալիս այն ժամանակ, երբ փոխանակութիւնը տեղական երեւոյթ լինելուց դառնում է միջազգային հաստատութիւն:

Հռովմէի տիրելը սկիզբն է դնում մի կողմից հաբկատու հպատակութեան (և ճորտատիրութեան), միւս կողմից—Ֆէօդալական կախման: Քանի բարբարոսները անցնում են նստակեաց կեանքին՝ նախկին ցեղային կապը և համեմաշխութիւնը ոչնչանում է և կազմւում է տեղական ինքնավարութիւնը—վասսալական յարաբերութիւնների ու հպատակութեան այդ աղբիւրը: Մեզ համար ներկայ դէպքում այդ նախնական կազմը, որից ժամանակով առաջ են գալու յետագայ հասարակական ձևերը, հետաքրքիր չէ: Մենք նրա գոյութեանը մասնանիշ արինք, որպէս սկզբնակէտի վրայ և յետոյ անցանք սոցիալական էվոլյուցիայի՝ միմեանց յաջորդող հանգոյցների վերլուծութեանը, որոնք ժամանակի ընթացքում առաջ են եկել պատմութեան մէջ: Այդպիսի յարաբերութիւնների մէջ,—ինքնավարական մասերի բաժանուող հպատակ երկրում, երևան են գալիս քաղաքները, նոր արդիւնագործական ոյժերի՝ արհեստի ու փոխանակութեան կենտրոնները: Իշխանական դղեակները, եպիսկոպոսների պալատները և վանքերը կազմում են այն հիմքը, որի շուրջն առաջանում է հասարակական կենցաղի նիւթական պայմանների նոր համախմբումն, որն ստեղծում է ժամանակով նոր ցանկութիւններ և գաղափարներ, նախապաշարուածներ, ձգտումներ և, վերջապէս հաստատութիւններ: Աւելի ուշ՝ քաղաքները դառնում են փոխանակութեան կենտրոններ—բուրգերից առևտուրը տարածւում է աւելի ու աւելի հեռու և նրանց միացնում է հաղորդակցութեան մշտական ճանապարհներով: Ու նորից առաջ է գալիս արդիւնագործական (ոյժերի զրանց թուում և հարստութեան ու բնակչութեան) նոր դասաւորութիւն, կազմւում են նոր հաստատութիւններ, և այդ բոլորը հետևանք են կենցաղի նիւթական պայմանների մանր, բայց դարաւոր փոփոխութիւնների: Երևան են գալիս նոր անտագոնիզմներ, որոնք փոքր առ փոքր Երևան են գալիս նոր անտագոնիզմներ, որոնք փոքր առ փոքր լուծումն են ստանում՝ յարմարեցնելով քաղաքական և իրաւական կազմը այն պահանջների հետ, որ ծնունդ են առել կեանքի նոր պայմանների ազդեցութեան տակ: Առաջ է գալիս պետութիւնը, որ յենւում է արդիւնաբերութեան պահանջած կանոնների (регламентация), ազնուականութեան արտօնութիւնների ու ճորտատիրական յարաբերութիւնների վրայ, և որի ինչ լինելը ամփոփւում է Լուդովիկոս XIV-րդի հետևեալ խօսքերի մէջ. «L'Etat c'est moi» (գոնէ այսպէս էր Ֆրանսիայում. ուրիշ երկրներում՝ զարգացումը առաջ

էր ընթանում այլ ճանապարհով, պատմական տարրերը այնտեղ նոյնն էին, բայց նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնները տարբերուում էին):

Սակայն ապրանքների փոխանակութիւնը, ընդարձակուելով, նպաստում է արդիւնագործութեան նոր մեթոդների երևան գալուն և միացնում է հաղորդակցութեան ճանապարհներով և տնտեսական փոխադարձ կախումով աւելի ու աւելի հեռաւոր տեղեր: Ազդում է նոյնպէս ազգաբնակչութեան խտութիւնը: Այդ գործօնների ազդեցութեան տակ նոր աններդաշնակութիւն է առաջ գալիս յառաջադիմող կեանքի պահանջների և հին կարգերի իրաւական կազմի միջև: Առաջ է գալիս մեղչանական կազմը: Բայց դրա ծոցում ևս արդիւնագործական ոյժերի յետագայ զորագացումը առաջ է ընթանում տարեբարար և մեքենայօրէն հասարակութեան բոլոր անդամների մասնաւոր շահերի ճնշման ներքոյ: Թէ մեղչանական կազմի պաշտպանները և թէ նրանց հակառակորդները համերաշխ կերպով աշխատում են յօգուտ նոր արդիւնագործական ոյժերի: XIX—րդ դարի սոփեստներից մէկը, պրօֆ. Գումպլովիչը, իր մի շարադրութեան մէջ աշխատում է ցոյց տալ, որ ևրոպական բանւորը, հետամուտ լինելով էժան ապրանք գնելու՝ իջեցնում է իր վարձքի չափը և ստիպում գործարանատէրերին շահագործութեան նոր ձևեր ներմուծելու: Էժան գնելու այդ ցանկութիւնը, որի մասին այդպէս եզուրիտաբար խօսում է Գումպլովիչը, կազմում է այն պտուտակը, որ արդիւնագործութեան մեթոդների մէջ փոփոխութիւններ է մտցնում (արդիւնագործութեան եղանակների ինչ տեսակ լինելը երևում է ոչ միայն արդիւնագործութեան տեխնիկայից, այլև գործարանների՝ երկրի մէջ դասաւորուելուց—մի քանիսը անյայտանում են, իսկապէս նրանք, որոնք յայտնի ապրանքն աւելի թանկ են արտադրում, այն ինչ միւսները, յառաջադիմականները, տարածւում են հասարակութեան մէջ): Մենք մեր առօրեայ կարիքներին բաւարարութիւն տալու համար ապրանքներ գնելով՝ չենք էլ մտածում, որ օր օրի վրայ նպաստում ենք տարեբարար, բայց սխտեմատիքաբար, արդիւնագործական ոյժերի կենտրոնացման և արհեստի անկմանը, գործարանական բրիգադների առաջ գալուն և քաղաքային տարրերի ծաւալմանը, ամեն կարգի եռուն շրջանառութիւններին և այլն, մի խօսքով, նոր ձգտումների ծագման համար անհրաժեշտ նիւթական հիմքերի աճելուն, որպիսի ձգտումների նկատմամբ մեզանից այս կամ այն անձը անհաշտ հակառակորդ է հանդիսանալու: Մանր, տարեբային, առօրեայ գործողութիւնները, որ մասնաւոր շահի սահմաններից դուրս չեն գալիս, իրանց հետեւանքներով երբեմն ոչնչացնում են մեր գիտակցութեան գործը, գի-

տակցութեամբ՝ հասարակական հարցերի նկատմամբ: Դրա մէջ է թագնուած այն անհրաժեշտութեան մօմենտը, ինչ անհրաժեշտութեամբ որ՝ հին ռեժիմը փոխելու համար՝ պատմութեան մէջ երևան են գալիս նոր ձգտումները:

Այն փոփոխութիւնները, որ տեղի են ունեցել պատմութեան մեր հետազօտած շրջանի ընթացքում, ներկայացնում են մի պրոգրեսիւ շղթայ:

Ամենուրեք—երկրագործութեան հետ կապուած մշակող արդիւնագործութիւնից մինչև քաղաքներում առանձնացած արհեստըրուրդի տեղական փոքրիկ ու իր մէջ սահմանափակուած շուկայից՝ մինչև ազգային շուկան, ճորտային աշխատանքից՝ մինչև ազատ աշխատանքը, արտադրութեան արհեստային եղանակից՝ մինչև աշխատանքի բաժանումն ու դրանից էլ մինչև մեքենան, վերջապէս, անհատական փոքրիկ գործարանից՝ մինչև սենդիկատներն ու տրուստները և արդիւնագործութեան պայմանների վիթխարի կենտրոնացումը—բոլոր գէպքերում, փոփոխութիւնների այդ ամբողջ շարքի ընթացքում, մենք գործ ունենք աւելի ու աւելի կատարելագործուած արդիւնագործական ոյժերի հետ. ըստ որում՝ յետագայ օղակը առաջանում է նախնիթացից գիտակցութեան տարեբային ճնշման ազդեցութեան տակ, գիտակցութեան՝ որ միայն անձնական նպատակների է հետամուտ լինում: Մարդու աշխատանքը բանի գնում՝ արտադրած մթերքների աւելի մեծ քանակութեամբ է վարձատրւում:

Այդ պրոգրեսը առաջ է գնում տարեբարար և մեքենայօրէն և նոյն իսկ չէ կարող այլ կերպ առաջ գնալ:

Անցած սերունդներից յետոյ մնացած բնական ոյժերն ու հարստութիւնը գտնւում են միմեանցից անկախ առանձին-առանձին անհատների տրամադրութեան տակ և միմիայն անհատական նախաձեռնութեան շնորհիւ կարող են արդիւնաւէտ եղանակով գործադրուել: Արդիւնագործութեան մեթոդների կատարելագործումը և առհասարակ կեանքի նիւթական պայմանների կազմումը եղած բոլոր փոփոխութիւնները երևան են գալիս հասարակութեան մի շարք անդամների գործունէութեան շնորհիւ, որոնք ցանկանում են, ի հարկէ, որքան կարելի է, մեծ օգուտ ստանալ: Հասարակութեան ծոցում առաջանում է, նոր նիւթական պայմանների սաղմը, որ ժամանակի ընթացքում աճում է, և նրա հետ երևան են գալիս նոր պահանջներ ու կարիքներ, նոր գաղափարներ ու հաստատութիւններ: Շնորհիւ մասնաւոր սեփականութեան՝ տնտեսական փոփոխութիւնները նոր կէտերից են դուրս գալիս, երբ օրինակ վերցնենք այն փաստը, որ արհեստաւորը չէր

մանուֆակտուրաներ հիմնում և ոչ էլ ցեխային բուրգն է ժամանակակից ինդուստրիայի զարգացման կենտրոնը դառնում: Արդիւնագործական նոր ոյժերը ծագում են երկրի միայն մի քանի կէտերում, ընդգրկում են հասարակութեան միայն մի քանի խմբակները և վերափոխում են նրանց կենցաղի իրային պայմանները, ջոկում են նրանց մնացած հասարակութիւնից, նրանց մէջ նոր պահանջներ են գոյացնում, իսկ յետագայում՝ նոր գաղափարներ և, վերջապէս, դրանց հակադրում են գոյութիւն ունեցող իրաւական ռեժիմին, որը յետ է պահում նրանց զարգացման ընթացքը: Նոր դասը (СОСЛ.) յաղթող է հանդիսանում, երբ իրային պայմանները հասնում են համապատասխան ինտենսիւթեան, և իր գաղափարները մարմնացնում է հաստատութիւնների մէջ լիովին, կամ, երբեմն մասամբ՝ նայելով հանգամանքներին: Այդպիսով՝ սօցիալական էվօլյուցիան տեղի է ունենում այն անտազոնիզմների մասնակցութեամբ, որոնք օրգանապէս ու անգիտակցօրէն (հասարակական տեսակէտից) հասունանալու շրջանից յետոյ ընդունում են գիտակցութեամբ հասարակական ձգտումների կերպարանք: Զարգացման խորքում միշտ հնարաւոր են պատմական կատակիզմներն ու «թռիչքները», որոնցով վերջանում է նոր իրային պայմանների տարերապէս առաջանալու օրգանական շրջանը, բա՛յց այդ հնարաւորութիւնը, պէտք է ասել, անհրաժեշտութեան՝ բնաւորութիւն չէ կրում իր մէջ: Կատակիզմի փոխարէն կարող են տեղի ունենալ մանր, չնչին բեֆորմներ և փոխադարձ կոմպրոմիսներ: Որպէս հետեանք մասնաւոր, տարերային, բայց օրգանական, առօրեայ գործունէութեան՝ հասարակութեան կեանքում երևան են գալիս նոր խնդիրներ: Սօցիալական կեանքը իր դիալեկտիքական զարգացման ընթացքում անընդհատ առաջ է քաշում նոր ու նոր խնդիրներ և, — այլ խօսքով մենք նոյնն ենք ասում — կազմակերպում է սօցիալական բանակ և սօցիալական պայմաններ, որոնք անհրաժեշտ են առաջ քաշած խնդրի լուծման համար:

Բայց պատմական պրօցեսի այսպէս ըմբռնելը հեռու է ֆատալիզմից, որպէս այդ կարող է թուալ մակերևոյթային քննադատին: Իրա մէջ տեղ չկայ պատմական պատմութեան համար կամ այնպիսի մի հայեացքի՝ թէ կարելի է ձեռքերը ծալած նստել ծովի ափին և լաւ եղանակի սպասել: Մարդը տարերային կերպով հասարակական հարց ստեղծելով՝ նրան կարող է լուծել միայն գիտակցութեամբ պատմական գործունէութեան միջոցով: Կարող է պատահել, որ, չնայելով նրա լուծման համար ամենանպաստաւոր պայմաններ կան՝ նա չկարողանայ իր կարիքներն այնպէս ձեռ-

կերպել, ինչպէս հարկն է, ուր մնաց խելացի ու եռանդուն կերպով գործելը: Մեքենայօրէն ընթացող զարգացումը միայն առաջ է քաշում խնդիրը և պատրաստում է նրան լուծելու տարրերը, բայց նրանց լուծում է միայն գիտակցաբար գործող մարդը: Գաղափարների այդպիսի ծագումը շատ հաշտ կերպով կենակցում է ամենալայն չափով կատարուող մտաւոր գաղափարային գործունէութեան հետ:

Դարձեալ մէկ բան:

Գաղափարը առաջ է գալիս հասարակութեան մէջ իբրեւ՝ հասարակական կենցաղի փոփոխութեամբ նիւթական պայմանների արդիւնք: Նա պատմական զարգացման մէջ «երկրորդային» (ВТОРИЧНОЕ) երևոյթ է, հետեանք է: Իրային, նիւթական պայմանները որոնք երևան են գալիս առանց հասարակական նպատակների հետմտող մտքի մասնակցութեան՝ պիտի առաջանան նախ քան տալով մտքի մասնակցութիւն ստանալը: «Նիւթը» գեշոր գաղափարների մէջ ձևակերպութիւն ստանալը: «Նիւթը» գեշորում է գիտակցութեան վրայ, ներկայացնում է «առաջնային» սկզբնական գործօնը, աւելի լաւ ասած՝ նրանից է ծագում պատմական յեղաշրջումը: Հասկանալի է, որ ընդգծելով գաղափարի մական յեղաշրջումը: Հասկանալի է, որ ընդգծելով գաղափարի այդ «երկրորդային» բնաւորութիւնը, մենք ամենեւին մտադիր չենք նրա ազդեցութիւնը ժխտելու: Մենք միայն որոնում ենք նրա սկիզբն ու ծագումը: Ընդհակառակը, նրա նշանա՝ ութիւնը պատմական պրօցեսում հազարի է. — տիրանալով հասարակութեան անդամների ուղեղին՝ նա մի բանակ է ստեղծում, որը հրապարակի անդամների ուղեղին՝ նա մի բանակ է ստեղծում, որը հրապարակի անդամները մարմնացնում է իրական (բէալ) հաստատութիւնների մէջ: Պատմութեան վրայ մեր ունեցած հասկացողութիւնը ասում է միայն, որ գաղափարը չի ծնւում մարդկանց ղութիւնը ասում է միայն, որ գաղափարը չի ծնւում մարդկանց ղութիւնը, առանց արտաքին պայմաններից բեղմնաւորուելու, որ նա յայտնի ժամանակաշրջանի նիւթական պայմանների արդիւնք է, և որ նրա ներգործութիւնը սահմանափակում է այն հասարակական խմբակով, որի բարօրութիւնը կապուած է ժամանակակից նիւթական յարաբերութիւնների յետագայ զարգացման հետ: Այդ հասկացողութիւնը աշխատում է ապացուցել, որ գաղափարի երևան գալը կապուած է որոշ ժամանակաշրջանի ու յայտնի տեղի հետ, որ հասարակական բանակի կազմը կամայական չէ, այլ յինհետ, որ հասարակական բանակի կազմը կամայական չէ, այլ յինհետ, որ հետագայ վրայ, որոնք իրանց առօրեայ շրջապատում է ասում է այն անձանց վրայ, որոնք իրանց առօրեայ շրջապատում են գտնում, իսկ սեփական գաղափարը իւրացնելու պայմաններ են գտնում, իսկ սեփական շահի մէջ գտնում են պատմական գործունէութեան զրդիչը:

Ընդունելով, որ ձևակերպութեամբ ձգտումը խոշոր պատմական նշանակութիւն ունի, մենք այնուամենայնիւ բացատրում ենք այն բանը, թէ գաղափարը կախումն չունի տեղից և ժամանակից և

որ «հերոսը», «քննադատական անձնաւորութիւնները» կարող են կամայական ձև տալ սօցիալական օրգանիզմին: Այն, պատմութեան մէջ կան մեծ մարդիկ և ամբոխ, ղեկավարներ ու ինիցիատորներ, հանձարներ, և տխմարներ: Նրանց առատութիւնը կամ պակասութիւնը արագացնում կամ դանդաղեցնում է պատմական ինքիւնների ու նրանց լուծման ընթացքը, սակայն չէ ստեղծում նրանց, որովհետև կեանքի իրողութիւնների գաղափարային ձևակերպութեան ու նրանց կամայական ստեղծագործութեան միջև մեծ տարածութիւն կայ:

VI

Վերոյիշեալ եզրակացութիւնները վերաբերում են միայն VIII-XVIII դարերի ժամանակաշրջանին և այն էլ միմիայն Արևմտեան Եւրոպային: Մենք կարող էինք մեր վերլուծութիւնը տարածել ուրիշ ժամանակաշրջանների կամ ուրիշ երկրների վրայ, բայց որովհետև մեր հայեացքները առանց այն էլ բաւական պարզ են, մենք այդ մի կողմն ենք թողնում: Սակայն, պէտք է ասել, որ կայ և ուրիշ հանգամանք, որ մեզ ետ է պահում այդ փորձն անելուց, — այդ այն է՝ որ մենք բաւականաչափ ծանօթ չենք ուրիշ երկրներում գործող պատմական ոյժերի ամբողջութեան հետ: Վերև պարզած հասկացողութիւնը մի պատրաստի կադաւար չէ, որի մէջ ամեն բան կարելի է զետեղել միևնույն նախագծով: Մենք, շարունակ, մեր շարադրութեան մէջ մատնացոյց ենք արել դրանց, ասելով, որ միևնույն ոյժերը, նայած նրանց փոխադարձ յարաբերութեանն ու պատմական անցեալին՝ տարբեր լուծում են առաջ բերել և տարբեր հետևանքի հասցրել: Այստեղ բաւական է միայն յիշել միջնադարեան քաղաքների պատմութիւնը կամ համեմատել Ֆրանսիայի և Գերմանիայի պատմութեան մի բանի մօմենտները:

Հետաքրքիր կըլինէր բացատրել այդ տեսակէտից և Հոլովմի պատմութիւնը: Սկզբում այդ քաղաքի ներքին կեանքը ներկայացնում էր միմիայն կռիւլ համայնական հողատէրերի ու եկեղեցիների միջև, ինչպէս միջնադարեան բուրգերը: Սակայն այնտեղ զարգացման զրդիչներն ուրիշ էին. մշտական պատերազմները, այսինքն օրինականացրած աւազակութիւնը, — որպէս հարստութեան աղբիւր, — կազմում են այնտեղ զարգացման գլխաւոր պատմական գործօնը: Ելակէտն էլ ուրիշ է: Եւրոպայի զարգացումն սկսւում է նուաճման ակտից, որ ծնունդ է տալիս ֆէօդալական կազմին և

տեղի է ունենում ազգերը միացնող քրիստոնէական կրօնի ընդհանուր հիմքի վրայ: Հոլովի պատմութիւնը սկիզբն է առնում տոհմային ու ցեղական նախնիքների առանձնացնող կուլտից, որը չի կարողանում հաշտուել հարեանների կուլտի հետ:

Մշտական պատերազմների շնորհիւ հոլովական ազատ գիւղացիներն աղքատանում են. այդ վիճակին են հասնում միմեանց յետևից և հարեան ցեղերի գիւղացիները: Վոնդուելով սեփական հողից՝ նրանք հաւաքւում են քաղաքում և կազմում պլեբէյների հողից՝ (СОСЛ.): Սկսւում է դասակարգային կռիւ, որի ընթացքում դասը (СОСЛ.): Սկսւում է դասակարգային կռիւ, որի ընթացքում պլեբէյներն աշխատում են լայնացնել իրանց քաղաքական իրաւունքները և վերադառնալ իրանց հողերը: Բայց մշտապէս բորբոքւում պատերազմների միջոցին չեն կարող գոյութիւն ունենալ մանր կալուածները: Պատրիկները ձեռքին գոյանում է յետագայ latifundia-ների սաղմը, առանձնապէս սկսած այն ժամանակից, երբ պատերազմներում բռնուած գերիներից կազմւում է ստրուկների մշտական դասակարգը:

Ստրկական աշխատանքը առաջ է բերում յետագայ փոփոխութիւնները:

Ազատ քաղաքացին անպատուութիւն է համարում որևէ աշխատանքով պարապելը — դա ստրուկ ամբոխի գործն է: Պլեբէյը, փոխանակ առաջուայ նման դէպի հողը ձգտելու, նայում է իր քաղաքական իրաւունքների վրայ, որպէս մի միջոցի՝ որով կարելի է վաստակ ունենալ, հարստանալ. և այդ ճանապարհով խլում է պատրիկներից այն արդիւնքների մի մասը, որը ստացւում է ստրուկներին շահագործելով:

Քաղաքական անբարոյականացումն աւելանում է: Պատրիկները պատերազմների շնորհիւ տէր են դառնում ահագին հարստութիւնների: Երեան է գալիս մշտական զինուած ոյժ, որ ժողովում է այնպիսի տարրերից, որոնց անծանօթ է Հոլովի աւանդութիւնը: Հասնում է այն շրջանը, երբ պալատականները փորձում են Հոլովի հրամայողները դառնալ: Բանը հասնում է այնտեղ, որ կայսրութիւն է յայտարարւում, այնպիսիանում է տոհմային արիստոկրատիան, պլեբէյները դստնում են քաղաքային հասարակ ամբոխ — Lumpenproletariat, որպէս կասէին, երևի, գերմանական թէօրեալիկները: Այնուհետև փոփոխութիւնները տանում են մինչև այնտեղ, որ Հոլովում կամաց-կամաց՝ կազմում է նոր խմբակ — գիւնուած պրետորիանները, և կայսրը նրանց ձեռքին միայն մի միջոց է դառնում ազգաբնակչութեանը շահագործելու: Սկսւում է անկման շրջանը, և գերմանական ժողովուրդները իրանց արշաւանքով միայն արագացնում են հարցի լուծումը: Իտալիան, որ

թեան տարերաբար ուղղուած զգացմունքներ, կիսագիտակցական ձգտումներ և նոյնիսկ գրգռուած կրքերի տարերային արտայայտութիւններ: Վերջապէս նոր պահանջները վերջնական գիտակցական ձևակերպութիւն են ստանում նոր գաղափարների մէջ, որոնք տարածուելով՝ կազմակերպում են համապատասխան տարրերից հասարակական բանակ: Նշանակում է՝ որ գաղափարը հասարակական կեանքում երևան է գալիս որպէս երկրորդային, ուրիշից բղխող երևոյթ, նա՝ իրողութիւնների արդիւնքն է ու նրանց արտացոլումը՝ մարդկային ուղեղում: Զարգացման այդ աստիճանի վրայ անտազոնիզմները նկատելի են դառնում լիովին. զարգացումը, որ մինչև այդ էվոլիւցիոնային ու օրգանական էր՝ բոլորովին այլ բնաւորութիւն է ընդունում, հասարակութեանը միշտ սպառնում են կատակլիզմները:

4) Այդպիսով արտայայտուած գաղափարը ձևակերպում է այն խնդիրները, որին հասարակական կեանքը պատրաստել էր տարերաբար: Այդ գաղափարը միաժամանակ ցոյց է տալիս այն ճանապարհը, որով շահախնդրուած խմբակները ձգտում են լուծել առաջադրած խնդիրը, այսինքն՝ թէ ո՞ր հաստատութիւնները ամենից շատ կը համապատասխանեն նոր պահանջներին: Իսկ հասարակական զարգացումը ոչ միայն ստեղծում է խնդիրը, այլ և կուտակում է նրա լուծման միջոցները: Այդ միջոցները մարմնացած են այն խմբակի մէջ, որը առաջանում է ժամանակակից իրային յարաբերութիւնների զարգացման հետ միասին: Գաղափարը անգիտակցական ձգտումներին տալիս է գիտակցական բնաւորութիւն, ցրուած ոյժերը միացնում, մի ամբողջութիւն է կազմում, ցոյց է տալիս նպատակները: Այդ շրջանում գիտակցութիւնը դառնում է հասարակական էվոլիւցիայի ամենակարեւոր գործօնը, և մարդիկ մտնում են պատմութեան մէջ գիտակցական հոգերանական գործօնը:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0191714

